

Experiment in kerkelijk leiderschap: het Pastoraal Concilie in Nederland

Jan Jacobs

Tussen 1966 en 1970 vond in Nederland het Pastoraal Concilie van de Nederlandse Kerkprovincie plaats. Het was de bedoeling om in de lijn van het Tweede Vaticaans Concilie de vernieuwing in de kerk ter plaatse door te trekken. Jan Jacobs, hoogleraar voor geschiedenis van kerk en theologie in Tilburg, blikt terug op dit concilie als een gebeuren dat voorbij is, maar dat tegelijkertijd nog toekomst kan hebben.

In het spoor van Vaticanum II

► Terwijl het Tweede Vaticaans Concilie nog niet eens was afgesloten, hielden de Nederlandse bisschoppen zich vanaf november 1965 al bezig met de vraag hoe de grondinzichten van deze mondiale kerkvergadering op de gelovigen in hun land konden worden overgedragen. Naar hun overtuiging ging het bij die grondinzichten om “de eerbied voor en de waarde van de menselijke persoon; de eerbied voor de geloofsovertuiging van anderen; de verbondenheid van het Volk Gods: priesters en leken; de geordende democratis-

---

**De Romeinse Curie
beschouwde Vaticanum II
namelijk als een eindpunt,
niet als een vertrekpunt
voor een verder
doorgaande vernieuwing.**

ring in het praktisch besturen; de gezamenlijke verantwoordelijkheid voor de wereld, de vrede en het geluk van de mensen; en de verhouding tot medechristenen en niet-christenen". Het zijn thema's die anno 2008 nog niets van hun actualiteit hebben verloren. Om die inzichten in de Nederlandse kerkprovincie verankerd te krij-

gen was een kerkprovinciaal concilie volgens het episcopaat het meest geschikte instrument. Het was bovendien een instrument dat – in het decreet *Christus Dominus* over het herderlijk ambt van de bisschoppen – aanbevolen was door Vaticanum II.

Op 26 december 1965 maakten de bisschoppen hun plannen bekend. Kort daarop begon de voorbereidingsfase van deze nationale kerkvergadering, die vanaf 16 maart 1966 de geschiedenis zou ingaan als het 'Pastoraal Concilie van de Nederlandse Kerkprovincie'. Met deze betiteling werd afgestapt van het aanvankelijke plan een kerkprovinciaal concilie te houden in de kerkrechtelijke zin van het woord. Zo'n concilie had immers wetgevende macht. En daarvan kon hier gezien de beoogde samenstelling geen sprake zijn. Volgens de bisschoppen moest dit concilie als vrucht van Vaticanum II namelijk het karakter krijgen van een gezamenlijk – pastoraal – beraad van alle (!) gelovigen. Het moest zich bovendien voltrekken in een sfeer van gebed, studie en gesprek. Later zou de toenmalige aartsbisschop van Utrecht, Bernard kardinaal Alfrink daaraan toevoegen: "Het gaat bij dit concilie om de toepassing van Vaticanum II en om een verder bouwen op de daar aangegeven koers".

Met name die laatste zinsnede werd in Rome met argusogen gelezen. De Romeinse Curie beschouwde Vaticanum II namelijk als een eindpunt, niet als een vertrekpunt voor een verder doorgaande vernieuwing.

Organisatie

Om de door de bisschoppen gewenste inspraak van priesters, religieuzen en leken mogelijk te maken, werden acht postbussen geopend. Via deze postbussen zijn ongeveer 2200 brieven bij het conciliesecretariaat binnengekomen met daarin een groot aantal suggesties en stellingnamen ten aanzien van actuele vragen in Kerk en samenleving. Wensen en adviezen kwamen er ook van de vele honderden conciliaire gespreksgroepen die in elk bisdom werden opgericht.

Met de officiële opening van het Pastoraal Concilie op 27 november 1966 begon een tweede fase in het conciliaire beraad. Er werden vijftien studievergaderingen gevormd, bestaande uit vaktheologen en andere specialisten, meestal gedragswetenschappers: priesters en leken. Zij moesten ontwerprapporten opstellen en daarbij niet alleen putten uit de overgeleverde geloofsschat en een eigentijdse wetenschappelijke reflectie daarop, maar vooral ook uit de actuele geloofsbeleving en de bestaanservaring die daaraan ten grondslag lag. In het merendeel van de ontwerprapporten die in de maanden nadien tot stand kwamen, is inderdaad sprake van een pogen om de christelijke inspiratie te verbinden met de bestaanservaring en tijdgeest zoals die in Nederland in de tweede helft van de jaren zestig aan de dag traden. Die tijdgeest was optimistisch, toekomstgericht en openstaand voor vernieuwing en verandering.

De derde fase van het Pastoraal Concilie wordt gevormd door de zes plenaire zittingen die tussen 3 januari 1968 en 8 april 1970 in het voormalig kleinseminarie 'de Leeuwenhorst' in Noordwijkerhout zijn gehouden. Elke zitting duurde twee tot drie dagen en had het karakter van een open gesprekspodium. Er namen ongeveer 150 stemgerechtigde personen aan deel: de bisschoppen, tien gekozen vertegenwoordigers uit elk van de zeven bisdommen, tien religieuzen en vijftien personen die door het episcopaat waren aangewezen om een zo representatief mogelijke afspiegeling van de gehele geloofsgemeenschap te bewerkstelligen. Hun beraadslagingen mondden uit in een aantal pastorale aanbevelingen ten behoeve van het toekomstige kerkprovinciaal beleid. Die aanbevelingen hingen samen met de eerder genoemde ontwerprapporten die op de plenaire zittingen ook besproken werden. Ze betroffen in volgorde van behandeling de kerkelijke gezagsuitoefening, missie, ontwikkelingssamenwerking, de ethische levenshouding van de christen, huwelijk en gezin, ruimte voor de jeugd, secularisatie, de hedendaagse geloofsbeleving, de vernieuwing van de geloofspraktijk, de religieuzen, het functioneren van het kerkelijk ambt, de eenheid van de christenen, de verhouding tussen joden en christenen, vragen rond de verkondiging en de verantwoordelijkheid van de christen voor de vrede. Uit de ontvangst van deze rapporten in de plenaire vergaderingen konden de bisschoppen afleiden hoe binnen het concilie over deze thema's werd gedacht.

Collegiale stijl

Het is gezien het voorgaande niet overdreven om het Pastoraal Concilie te typeren als een experiment in kerkelijk leiderschap, waarbij dat leiderschap, belichaamd in de bisschop-

pen een collegiale en synodale stijl van vergaderen aan de dag legde. Bij de keuze voor die stijl werd inspiratie geput uit Vaticanum II. Dat gold echter minder voor de vorm die vervolgens aan die stijl werd gegeven: die valt niet rechtstreeks op dat concilie terug te voeren. Of zoals kardinaal Alfrink het in deze jaren eens heel treffend zei: "Het Pastoraal Concilie is opgezet als een eerste poging in de universele Kerk om binnen de hiërarchische structuur die aan de Kerk eigen is, het collegialiteitsbeginsel dat op het Tweede Vaticaans Concilie is uitgesproken en in de documenten is neergelegd, een gezonde basis te geven". Daarbij betrok de kardinaal dat collegialiteitsbeginsel niet meer uitsluitend op de samenwerking tussen de paus en (de andere) bisschoppen zoals Vaticanum II had gedaan, maar ook op de permanente dialoog tussen de bisschoppen en (de overige leden van) het volk Gods in zijn diverse geledingen. Een consequentie van die dialoog was dat de beleidsverantwoordelijkheid niet meer uitsluitend bij de bisschoppen lag. Of zoals kardinaal Alfrink het in zijn slottoespraak op 8 april 1970 stelde: "Mede gesteund door de adviezen van vele deskundigen bepalen wij samen in gedeelde en geschakeerde verantwoordelijkheid het beleid in onze kerkprovincie". Men zou in dit verband zelfs van een synodale bestuursvorm kunnen spreken, ook al komt deze formulering in geen enkele concilietekst voor. Ten tijde van het Pastoraal Concilie steunden de bisschoppen dit synodaal proces. Zo voorkwamen zij dat gelovigen die in hun maatschappelijk leven met democratische structuren te maken hadden, vervreemd zouden raken van een kerk, die zich tot dan toe bijna uitsluitend episcoopaal en zelfs monarchaal had geprofileerd.

Met die keuze voor een collegiale en synodale stijl en vorm van besturen belichaamde het Pastoraal Concilie een nieuw kerkmodel of kerkbeeld. Daarover zei kardinaal Alfrink in

zijn eerder genoemde slottoespraak: "Wij hebben samen dat nieuwe kerkbeeld trachten te beleven zoals dat in de dogmatische constitutie *Lumen gentium* over de Kerk oprijst. Niet meer het beeld van de hiërarchisch opgetrokken en statische kerk, maar het dynamische beeld van het Volk Gods in zijn geheel, waarbinnen de hiërarchie een legitieme plaats en een eigen authentieke opdracht heeft". Daarmee gaf hij een heel adequate typering van de wijze waarop het Nederlands episcopaat onder zijn leiding tussen 1966 en 1970 heeft gefunctioneerd.

Proces van bewustwording

Het Pastoraal Concilie was echter méér dan alleen een experiment in kerkelijk leiderschap, méér dan "een poging om tussen hiërarchische en democratische structuur de theologisch juiste vorm te zoeken, die tevens optimaal kan functioneren" (de formulering is opnieuw van kardinaal Alfrink). Als algemeen pastoraal beraad van de Nederlandse kerkprovincie heeft dit concilie ook geprobeerd bij te dragen aan een al langer bestaand proces van bewustwording binnen het Nederlandse katholicisme. Met betrekking tot dat proces zijn in verband met het Pastoraal Concilie drie elementen of oriëntaties van belang. Dat was allereerst het besef dat de eenheid van de kerk niet identiek is met eenvormigheid. Binnen het kader van de wereldkerk hebben de vele lokale kerken recht op 'een eigen fysionomie'. Juist uit de veelheid aan schakeringen en rijkdom aan tradities groeit de universaliteit van de kerk. Tegen die achtergrond werd het Pastoraal Concilie door velen beschouwd als een uitdrukking van de eigen, Nederlandse verantwoordelijkheid voor de opbouw van de plaatselijke kerk, waarmee tegelijkertijd bijgedragen werd aan de katholiciteit van de

wereldkerk. In Rome is dat echter nooit zo begrepen. Vervolgens was er de overtuiging dat men niet mocht blijven staan bij een louter leerstellige en normatieve beschouwingwijze van geloof, ambtsbediening en kerkelijk gezag. Het ging er veeleer om deze beschouwingwijze te verbinden met een meer empirisch-sociologische en functionele benadering. Het is echter de vraag of de samenstellers van de ontwerprapporten van het Pastoraal Concilie in dat opzicht niet te ver zijn doorgeslagen in de richting van een empirische beschrijving, terwijl het misschien hun bedoeling was een 'empirische theologie' te ontwikkelen. Een laatste kenmerk van dat bewustwordingsproces was dat geloofsvorming en kerkopbouw in functie stonden van de verantwoordelijkheid voor een meer menswaardige samenleving. Op grond van haar evangelische opdracht moest de kerk zich inlaten met alle noden van de wereld en van de mensheid. Zij moest een appel doen aan het menselijk geweten ten gunste van vrede, welvaart, sociale rechtvaardigheid en mensenrechten. Sporen daarvan vinden we zowel in de ontwerprapporten als in pastorale aanbevelingen van het Pastoraal Concilie terug.

Het is in dit verband niet mogelijk en eigenlijk ook niet zo zinvol de verschillende ontwerprapporten vanuit het voorgaande aan een nadere beschouwing te onderwerpen. De behandeling ervan tijdens de plenaire vergaderingen is trouwens vaak op een teleurstelling uitgelopen, onder meer omdat voor de bespreking te weinig tijd werd uitgetrokken. Verder slaagden de vaktheologen en de andere specialisten er als auteurs van de ontwerprapporten maar moeilijk in om tijdens de plenaire zittingen een brug te slaan naar de gekozen 'ervaringsdeskundigen': kerkbetrokken vrouwen en mannen, die deel uitmaakten van de verschillende diocesane delegaties. Een manco is ten slotte ook dat de ontwerp-

rapporten, die een voorlopig karakter hadden en die tijdens de plenaire zittingen als discussiestuk ingebracht werden, na afloop van de bespreking nooit in een nieuwe, definitieve redactie zijn gepubliceerd. Alleen een aantal pastorale beleidsaanbevelingen is nadien in een herziene of aangepaste vorm uitgekomen.

De toekomst van het conciliegebeuren

Op 8 april 1970 werd het Pastoraal Concilie afgesloten. Sindsdien zijn ruim 38 jaar verstreken en is het Nederlands episcopaat volledig van samenstelling veranderd. Geen van de leden van het huidige bisschoppencollege was ooit direct bij dat concilie betrokken. Het Pastoraal Concilie is voor hen geschiedenis, bijgezet in de archieven. Dat hangt onder meer samen met het feit dat de verbeelding, die mede aan de basis lag van dat concilie, haar macht is kwijtgeraakt. Sterker nog, die verbeelding heeft plaatsgemaakt voor ontuchtering. Dat is niet alleen in de samenleving, maar ook in de kerk het geval.

Dat proces van 'archivering' begon eigenlijk al enkele maanden na afloop van het Pastoraal Concilie met de benoeming van de Haagse kapelaan dr. A.J. Simonis tot bisschop van Rotterdam in december 1970. Hij kende het Pastoraal Concilie overigens wel van binnenuit: tijdens de derde, vierde en zesde zitting maakte hij als lid, aangewezen door het episcopaat, deel uit van de plenaire vergadering. Op die zittingen ontpopte hij zich als een scherp criticus van de gang van zaken. Of zoals hij het stelde in een interview op de dag waarop zijn benoeming tot bisschop bekend werd: "Het Pastoraal Concilie had als grote bezwaren dat de grondvragen onvoldoende aan de orde kwamen, dat de vertegen-

woordiging niet klopte en dat het bij de ontwerprapporten is gebleven. Er moet een voortzetting komen. Maar de positie van de bisschoppen in het nieuwe ontwerp is mij nog onvoldoende duidelijk. Garandeert hun zogenaamde toetsingsrecht wel voldoende hun eigen verantwoordelijkheid?" Simonis doelde hier op het model voor de invoering van een Landelijke Pastorale Raad, dat op 12 oktober 1970 openbaar was gemaakt. Die Raad was bedoeld om het gelovige beraad en de pastorale beleidsvorming in de Nederlandse kerkprovincie na het Pastoraal Concilie duurzaam voort te zetten. Door toedoen van Rome is die raad er echter nooit gekomen. Het Landelijk Pastoraal Overleg dat op 26 januari 1973 van start ging en een aantal jaren heeft gefunctioneerd, was hiervan slechts een slap aftreksel.

Anno 2008 is er van de kerkstructuur zoals die door Vaticanum II werd geïntroduceerd en door het Pastoraal Concilie werd geconcretiseerd en voortgezet, weinig meer over. Er bestaat op dit moment in katholiek Nederland geen theologisch onderbouwde vorm voor een zowel hiërarchisch als democratisch opgebouwde structuur, waarbinnen de kerkprovinciale beleidsadvisering op functionele en transparante wijze gestalte krijgt. De huidige generatie bisschoppen handelt niet zozeer kerkprovinciaal als wel diocesaan. Zij laten zich slechts adviseren door een kleine groep van door hen zelf uitgekozen adviseurs. En zij communiceren slecht als het gaat om de verantwoording van hun beleid. En wat het eerder genoemde bewustwordingsproces betreft, dat lijkt nog slechts op zeer beperkte schaal doorgang te vinden. Het wachten is op bisschoppen, die bereid zijn de hierboven genoemde oriëntaties van het Pastoraal Concilie in het licht van de huidige 'tekenen van de tijd' opnieuw op hun bruikbaarheid te bezien. Want dat die oriëntaties toekomst hebben, staat mijns inziens buiten kijf. ◀